

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

УДК 347.44(477).001.36

БАБИЧ Ірина Григорівна

**ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ В РИМСЬКОМУ ПРАВІ І У СУЧАСНОМУ
ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ**

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

Автореферат
дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки
ХАРИТОНОВ Євген Олегович,
Одеська національна юридична академія,
завідувач кафедри цивільного права

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, доцент
БЕЗКЛУБИЙ Ігор Анатолійович,
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка,
завідувач кафедри теорії та історії держави і
права

кандидат юридичних наук
ЖЕКОВ Володимир Іванович,
суддя Одеського апеляційного господарського
суду

Провідна установа

Науково-дослідний інститут приватного права і
підприємництва Академії правових наук
України (м. Київ).

Захист відбудеться „_____” грудня 2006 року о „_____” годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 41.086.03 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м.
Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної академії за
адресою: м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий „_____” листопада 2006 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

Музиченко П.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Ідея справедливості є однією з одвічних ідей людства. Справедливість є загальнолюдською цінністю, тісно пов'язаною з розумінням права.

Справедливість визнано складовою частиною етичної і правової культури, умовою нормального існування суспільства.

Вивчення проблеми, пов'язаної з визначенням поняття, розкриттям змісту принципу справедливості в праві та його використанням, набуває особливого значення у період сучасних правових перетворень.

Актуальність обраної теми пов'язана з активним реформуванням приватного права та законодавства України, зокрема прийняттям таких фундаментальних законів як Цивільний та Господарський кодекси України. Актуальність теми дослідження полягає також у сучасних тенденціях країн Європи до інтеграції у прийнятті універсальних норм регулювання цивільних відносин.

Реформування цивільного законодавства, викликане процесом інтеграції країн Європи, знову підтвердило як значення багатьох фундаментальних понять та принципів правового регулювання, ретельно розроблених та випробуваних ще в римському праві, так і необхідність їхнього застосування у законотворчій та правозастосовчій практиці. Слід зазначити, що новий Цивільний кодекс суттєво відрізняє сучасний правовий підхід до регулювання приватних відносин від регулювання їх попереднім кодексом Української РСР. Основною концепцією нового Цивільного кодексу є визнання природного, об'єктивного, наднормативного характеру цивільних прав, які ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників і становлять предмет цивільно-правового регулювання та основу громадянського суспільства.

Відповідно до обраної теми найбільший інтерес у контексті аналізу норм нового Цивільного кодексу являє аналіз понять „принцип справедливості”, „принцип добросовісності” та „принцип розумності” та ін.

Робота виконана на основі чинного цивільного законодавства України із застосуванням результатів сучасних теоретичних досліджень, на базі римського приватного права. Доцільність використання порівняння сучасного цивільного права України з римським приватним правом полягає у тому, що римське приватне право є материнським для приватного права України, так само як для приватного права Західної Європи.

Закріплені у праві вимоги справедливості мають силу закону і забезпечуються підтримкою держави. Вони є водночас і моральними, і правовими. Тому справедливість є етикоюридичним феноменом. Подібний підхід дозволяє діалектично розглядати категорію справедливості, долати односторонній погляд на неї або як на моральне, або як на правове явище.

Оціночна функція принципу справедливості передбачає його особливу координаційну роль в системі принципів права. З позиції принципу справедливості найбільш важливим результатом такої координації є досягнення оптимального співвідношення між загальнолюдськими, у тому числі і правовими принципами, які відповідають даному рівню економічного, політичного, соціального та культурного розвитку суспільства, що забезпечують успішне вирішення як близьких, так і перспективних завдань нормативного регулювання.

Певною мірою принцип справедливості є підґрунтям інших принципів права, визначає їх співвідношення та межі дії у конкретних історичних умовах. Тому справедливість часто визнають найбільш важливою якістю права.

Суттєвим показником повноцінності законів з позиції принципу справедливості у багатьох випадках є їхнє суворе підпорядкування та надання стандартам прав та свобод людини пріоритету і надійної охорони зазначених цінностей. Здійснення прав і свобод є невід'ємним від виконання кожним громадянином своїх юридичних обов'язків. У випадках відмови від їх виконання або порушення зазначених цінностей є справедливим застосування до винних встановлених законом мір впливу. Цінність справедливості, а через неї і права в цілому, виявляється у тому чи іншому правозастосуванні – у справедливому характері судового рішення, примиренні конфліктуючих сторін, тим самим у забезпеченні миру, порядку у правовідносинах. Зазначені обставини і зумовили актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане відповідно до плану науково-дослідної роботи Одеської національної юридичної академії „Правові проблеми становлення та розвитку сучасної Української держави” на 2001 – 2005 роки (державний реєстраційний номер 0101U001195). Тема дисертації безпосередньо пов'язана з планом науково-дослідницької роботи кафедри цивільного права Одеської національної юридичної академії на 2001– 2005 роки за темою „Традиція приватного права в Україні”.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є визначення поняття, правової природи, особливостей, гарантій забезпечення, ролі і місця принципу справедливості в римському праві і в сучасному зобов'язальному праві України, а також перспектив удосконалення цивільного законодавства України.

Для досягнення цієї мети основну увагу було приділено вирішенню таких задач:

- розглянути поняття „принципи права”, визначити їх систему; розглянути принципи сучасного цивільного права;
- дослідити формування римського приватного права, та, зокрема, правового регулювання договірних відносин;

- дослідити історію правового регулювання джерел римського права і місце в ньому принципів;
- дослідити рецепцію римського права у похідних від римського права правових системах; визначити роль принципів у похідних від римського права правових системах;
- дослідити історію рецепції римського права у цивільному праві України; розглянути поняття „справедливість” як філософську, моральну та правову категорію; визначити роль, місце та значення принципу справедливості у сучасному зобов’язальному праві України.

Об’єктом дослідження є принцип справедливості у римському приватному праві та у сучасному зобов’язальному праві України і пов’язані з ним правовідносини.

Предметом дослідження є концепції, теорії та підходи до визначення категорії „справедливість”, а також система норм римського приватного права та сучасного цивільного законодавства України, що регулюють зобов’язальні відносини.

Методи дослідження. Одним із методологічних методів дослідження був діалектичний метод дослідження, що дав можливість проаналізувати юридичні відносини та явища у їх взаємному розвитку. Крім того, були використані прийняті в юриспруденції методи наукового пізнання: логіко-юридичний, порівняльно-правовий, системно-структурний, аналізу та синтезу, моделювання, історичний, прогнозування та ін.

За допомогою логіко-юридичного методу було визначено теоретичні положення, що стосувалися поняття принципів права, принципів сучасного зобов’язального права, категорії „справедливість”, інституту договірних права.

Порівняльно-правовий метод використовувався для порівняння сучасної правової системи України і правової системи Стародавнього Риму по основних положеннях. Окремо порівнювалися принципи, норми права. Для дослідження питань принципу справедливості як юридичної категорії, місця його у сучасній системі зобов’язального права, його ролі і значення використовувалися загальнонаукові методи – системно-структурний, аналізу та синтезу. Принцип справедливості визначався за допомогою методу моделювання.

Історичний метод та метод прогнозування використовувався для аналізу рецепції норм римського приватного права в країнах Європи та окремо в Україні.

Крім зазначених загальнонаукових методів були також застосовані спеціальні методи – з’ясування (тлумачення) юридичних норм, узагальнення юридичної практики тощо.

Науково-теоретичну основу дослідження правового регулювання принципу справедливості склали праці таких представників цивільно-правової та інших галузей юридичної науки та теоретиків права як Д.І. Азаревич, С.С. Алексєєв, Ю. Барон, М.І. Бару, Р.А. Бабаханова, З.А. Бербешкина, Г.Д.

Бандзеладзе, М. І. Брагінський, Б. Віндшейд, В.В. Вітрянський, Д. Гримм, Г. Дербург, О.В. Дзера, А. С. Довгерт, Д.В. Дождев, Г.Ф. Дормидонтов, О. С. Іоффе, А.И. Екімова, Г.А. Ємельянов, Н.С. Кузнєцова, В.В. Луць, В.О. Мусін, Д. І. Мейєр, І.Б. Новицький, О. А. Підпригора, І.А. Покровський, М. Поленак-Акімовська, І. Пухан, Ю.В. Романць, Дж. Роулз, В.О. Ряшенцев, Н.О. Саніахметова, Дж. Франчозі, Є. Фром, Ф. Хайек, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, О. Хеффе, Л.С. Явич та ін.

Емпіричною базою дослідження є норми римського приватного права, нормативно-правові акти України та законодавства ряду зарубіжних країн.

Наукова новизна одержаних результатів. Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше було розглянуто та визначено принцип справедливості в юридичному значенні у договірному праві України як системоутворюючий принцип, його зв'язок з іншими принципами договірного права України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше на рівні дисертаційного дослідження здійснено комплексне дослідження принципу справедливості у римському праві та у сучасному зобов'язальному праві України.

На підставі одержаних у процесі дослідження результатів на захист виносяться такі положення, що визначають новизну дисертації:

Вперше робиться висновок про те, що:

1. Принцип справедливості доцільно визначати як встановлені нормами права обсяг, межі здійснення і захисту цивільних прав та інтересів особи адекватно її ставленню до вимог правових норм. За цивільним законодавством України принцип справедливості, визначаючи межі здійснення суб'єктивних прав, вимагає таких умов поведінки: 1) відповідність поведінки уповноваженої особи до умов договору (якщо він існував) або до актів цивільного законодавства; 2) врахування публічного інтересу і моральних засад суспільства; 3) відсутність зловживання правом.
2. Принцип справедливості є системоутворюючим принципом, який узгоджує всі інші принципи цивільного права. У зобов'язаннях принцип справедливості має специфіку, яка полягає в тому, що тут він поєднується з принципами належного та реального виконання. Принцип справедливості, як принцип законодавства, тісно пов'язаний із принципом законності у широкому розумінні, тобто у розумінні загальності права, верховенства закону, рівності всіх суб'єктів перед законом, стабільності правопорядку, нормативної обґрунтованості правових рішень, охорони прав громадянина, єдності розуміння і застосування права, нагляду, контролю за виконанням закону та невідворотності відповідальності і співвідноситься з ним як зміст і форма.

3. Принцип справедливості в римському приватному праві став феноменом, за допомогою якого воно набуло універсальності в регулюванні цивільних відносин. Із розвитком правової думки у Стародавньому Римі принцип справедливості набуває пріоритетного значення. Обґрунтовується положення про те, що розвиткові римського приватного права сприяла діяльність преторів, які вимагали вести судочинство відповідно до доброї совісті та вимог справедливості. Значну роль в римському приватному праві у тлумаченні договорів відігравали принципи природного права, що дозволяло виявляти дійсну волю сторін.
 4. Принцип добросовісності є одним із проявів принципу справедливості. Принцип справедливості і принцип добросовісності є принципами природного права. Принцип добросовісності, який вперше було включено до Цивільного кодексу України як загальну засаду Цивільного кодексу України, є загальнотеоретичним принципом, а також є вимогою тенденції до уніфікації норм, присвячених зобов'язальним відносинам. Він має більш вузьку сферу застосування, ніж принцип справедливості. Поява цього принципу пов'язана зі стародавнім принципом зобов'язального права, якого було закладено ще римськими правниками – *pacta sunt servanda*.
- З нових позицій обґрунтовуються положення про те, що:
5. Принципи добросовісності, розумності і справедливості є оціночними критеріями при застосуванні відповідальності у разі, коли у зобов'язанні порушені інтереси сторін. При цьому зловживання правом розглядається у двох варіантах: 1) навмисне завдання шкоди іншій особі у процесі реалізації свого права; 2) зловживання правом, пов'язане з використанням недозволених форм його реалізації, але в рамках загально дозволеного типу поведінки щодо цього права.
 6. Є доцільним розглядати засоби забезпечення виконання зобов'язань та відповідальність за порушення зобов'язань як гарантії принципу справедливості.
 7. Застосування принципу справедливості зумовлює необхідність узгодження засад, прав та порядку розірвання договору та односторонньої відмови від договору.
 8. Застосування принципу справедливості у сучасних умовах тісно пов'язане з підвищенням ролі норм природного права. При цьому принцип справедливості, визначений як одна із засад Цивільного кодексу України, що сформована на підставі ідей римського права, набуває статусу вимоги та потребує юридичних гарантій.

Практичне значення одержаних результатів. У сфері правотворчості висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані для вдосконалення актів цивільного законодавства відповідно до загальних засад цивільного права.

У науково-дослідницькій сфері висновки дисертаційного дослідження можуть служити підґрунтям для подальшої розробки норм Цивільного кодексу України та інших нормативно-правових актів.

У навчальному процесі окремі теоретичні положення дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці навчальних посібників та науково-методичних рекомендацій з римського та цивільного права. Результати дисертаційного дослідження використовувалися у навчальному процесі при проведенні практичних занять в Одеській національній юридичній академії з курсів „Основи римського приватного права” та „Цивільне та сімейне право”.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри цивільного права Одеської національної юридичної академії. Її головні ідеї, основні теоретичні положення і висновки знайшли втілення у темах лекцій та семінарських занять, проведених дисертантом на різних факультетах Одеської національної юридичної академії.

Результати дослідження доповідалися також на: міжнародній науково-практичній конференції „Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів” (Київ, квітень 2004 р.); 7-й (59-й) звітній науковій конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу 22 – 23 квітня 2004 р. (Одеса, квітень 2004 р.); конференції „Римське право і сучасність” (Одеса, травень 2004 р.); конференції „Проблеми кодифікації цивільного і господарського права” (Київ, травень 2005 р.); конференції „Римське право і сучасність” (Одеса, травень 2005 р.); конференції „Проблеми правового забезпечення підприємницької діяльності, пов’язаної з морем” (Одеса, березень 2006 р.); 9-й (61-й) звітній науковій конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу (Одеса, квітень 2006 р.).

Публікації. Основні теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у п’яти наукових статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, у тезах виступів на наукових конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження, а також логікою розташування в ній матеріалу. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, дев’яти підрозділів, містить список використаних джерел із 170 найменувань, загальний обсяг роботи становить ____ сторінки, список використаних джерел складає ____ сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми, визначаються мета і завдання дослідження, зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами; розкриваються теоретична і методологічна основи дослідження, наукова новизна отриманих результатів, їх теоретичне і практичне значення.

У **Розділі 1 „Огляд літератури. Вибір напрямків та методології дослідження”** містяться аналіз точок зору стосовно поняття „справедливість” та визначаються напрямки дослідження.

У *підрозділі 1.1. „Огляд літератури та вибір напрямків дослідження”* аналізуються найбільш поширені точки зору розуміння категорії „справедливість” у філософії, моралі, праві з часів Стародавньої Греції до сьогодення, аналізується принцип справедливості. Із врахуванням здійсненого аналізу літератури визначено головні напрямки дослідження.

Ідеї давньогрецької філософії щодо місця принципу справедливості та ідей природного права кардинально вплинули на подальший розвиток приватного права. Завдяки саме давньогрецькій філософії римське приватне право змогло набути абстрактності, яка дозволяла регулювати цивільні правовідносини, що постійно розвивалися.

Категорія справедливості у праві завжди стає актуальною в періоди значних трансформацій у світовій правовій думці. Такі трансформації часто пов’язані з тим, що позитивний закон не в змозі регулювати суспільні відносини. Саме у такі періоди знову звертаються до розуміння феномена справедливості у праві.

Зазначається, що пріоритетне значення принципу справедливості у праві у сучасних правознавців не викликає сумніву. Сучасні правознавці виокремлюють категорію справедливості у праві та визначають її як основний його принцип.

У *підрозділі 1.2. „Методологічні засади визначення місця принципу справедливості у системі принципів цивільного права України”* розглядаються поняття принципів права, система принципів сучасного цивільного права України та їхні роль і значення.

У роботі зазначається, що принципи права є юридичною категорією, яка має важливе значення в загальній теорії права та в галузевих правових науках, та показниками самостійності окремих галузей права разом із предметом та методом правового регулювання суспільних відносин. Існують також специфічні галузеві принципи, які об’єднують окремі норми галузі права, що відображають сутність даної норми та встановлюють правове становище суб’єкта права.

Основні ідеї права виступають не вільними конструкціями людського розуму, а особливою формою виявлення об’єктивних соціальних закономірностей. Вони допомагають встановити такий порядок суспільних відносин, який найбільшою мірою допомагає їх зміцненню та розвитку.

Виконуючи внутрішню функцію, принципи права впливають на поведінку суб’єктів через правила, що вже закладені в законодавстві. Крім того, принципи виконують також зовнішню функцію, безпосередньо регулюючи суспільні відносини, якщо їх окремо не врегульовано нормами права.

У **Розділі 2 „Формування у римському праві концепції справедливості як основного принципу приватного права** розглядаються система римського приватного права, місце у ній принципів права та їхня рецепція у сучасному цивільному праві.

У підрозділі 2.1. „Принцип справедливості як основний принцип римського права”

розглядаються система принципів римського приватного права, їхні роль і значення, а також здійснюється аналіз принципу справедливості.

Традиційно римському праву було властиве застосування принципу справедливості – на початку свого розвитку воно було тісно пов’язане з мораллю.

Під впливом стоїцизму природне право для римських юристів виявилось ідеальним правом. Завдяки такому ідеалістичному підходу було створено абстрактну систему права, яка складалася з інститутів і принципів. У праві категорія „справедливість” набула значення „justitia”. Поняття „aequitas” використовувалося римськими юристами для протиставлення iniquitas (несправедливості) – правовій ситуації, яка суперечить справедливості. Відповідно до конкретизації принципу справедливості з’являється категорія „aequitas” (рівність). Такий підхід зумовив розвиток правового становища індивіда як суб’єкта права. Зростання ролі індивіда у праві привело до розвитку ідеї гуманності. Принцип справедливості використовувався для правильного, відповідного властивостям самого права, розуміння норм позитивного права.

Робиться висновок, що застосування принципу справедливості також сприяло узгодженому використанню різних джерел права. Більше того, серед всіх джерел права принципові справедливості надавалася перевага. Aequitas застосовувалася при регулюванні спірних випадків. Застосування принципу справедливості привело до розуміння рівності суб’єктів правовідносин і розширення їхніх свобод, що, у свою чергу, привело до активної участі більшої кількості суб’єктів права і забезпечило більш динамічний розвиток господарських відносин. Розвиткові права сприяла діяльність преторів, які закликали вести судочинство у відповідності до доброї совісті та до вимог справедливості та законності. Так само римські юристи заповнювали існуючі у законодавстві прогалини, складаючи форми для нових угод (cavere), керуючись загальними засадами та змістом законодавства, на підставі принципів справедливості, доброї волі, рівності суб’єктів тощо. У результаті нових норми не виникало, а існуюче право поширювалося лише на випадки, прямо не передбачені законодавцем.

У підрозділі 2.2. „Особливості принципу справедливості у римському договірному праві”

розглядаються принцип справедливості, його роль і значення для договірного права Стародавнього Риму.

Дослідники римського права зазначають, що римське договірне право має свої унікальні особливості, які обумовили його рецепцію та запозичення. Вони наділяють римське приватне право такими рисами, як досконалість, точна розробка правових інститутів, відносин у сфері купівлі-продажу, позики та ін. Зазначається, що з початку свого виникнення римське зобов’язальне право було тісно пов’язане з національним законодавством, потім – з діяльністю римських юристів у сфері тлумачення норм зобов’язального права. Завдяки такій еволюції

римське зобов'язальне право набуває абстрактності та самодостатності. Проявом цієї еволюції можна назвати: визнання юридичної сили за тими зобов'язаннями, які не мали позовного захисту, як це було прийнято у ранньоримському праві. Наступний підхід, який вплинув на розвиток римського зобов'язального права, це визнання суб'єктами права також осіб, які не мали статусу громадянина Риму. У римському зобов'язальному праві встановився зв'язок права і справедливості, права і добра. Аналіз першоджерел римського зобов'язального права дозволяє зробити висновок, що першим питанням при розробці конкретних законів або розв'язанні окремих прав було дотримання принципів права.

Робиться висновок, що на римське приватне право значною мірою вплинула концепція природного права. Із принципу справедливості, якого було сформульовано на підґрунті вимог „доброї совісті” впливали принцип рівності прав римських громадян перед законом і принцип виконання договорів. Зазначається актуальність вивчення римського приватного права, оскільки римське приватне право було материнським для такої системи права як романо-германська, до якої належить і право України, в якій принцип справедливості використовувався для побудови права, а також для визначення свободи людини, суб'єктного складу учасників зобов'язальних відносин, статусу суб'єктів.

У підрозділі 2.3. „Інтерпретація принципу справедливості у зобов'язальному праві похідних від римського права правових системах” розглядаються загальної тенденції уніфікації цивільно-правових норм у європейських країнах, пошуку загальних принципів права, властивих законодавствам усіх цих країн. Зазначається, що римське приватне право було тим джерелом, на підставі якого були створені сучасні правові системи країн континентальної Європи (Франції, Німеччини). Англосаксонська і романо-германська системи права мають багато спільного, що виявляється в загальних засадах приватного права, яких було розроблено ще у римському приватному праві.

У Розділі 3 „Принцип справедливості у зобов'язальному праві України” розглядаються роль, значення, функції та гарантії принципу справедливості, а також тісно пов'язані з принципом справедливості принципи добросовісності і розумності.

У підрозділі 3.1. „Формування принципу справедливості у цивільному праві України” розглядаються підґрунтя і процес формування сучасного розуміння принципу справедливості, на який значно вплинула категорія „соціальна справедливість”, яка є пріоритетною на сучасному етапі розвитку природного права України. Розглядається принцип соціальної справедливості, що був основоположним принципом соціалістичного права, коли соціалістична соціальна справедливість виражалася в основоположному принципі соціалізму: „від кожного за здібностями – кожному по праці”.

Загальноновизнаними принципами соціалістичного права разом із принципом соціальної справедливості були принципи народовладдя, демократизму, інтернаціоналізму, гуманізму, рівноправ'я, нерозривного зв'язку прав і обов'язків, законності, відповідальності за вину.

Сучасне розуміння справедливості, тісно пов'язаної з мораллю, обумовлене уявленням про людину, сформовану новою європейською культурою. Це є уявлення про людину як про самостійного індивідуума, якого наділено невід'ємними правами, та здатного самостійно контролювати та регулювати свою поведінку у суспільстві на підставі певних загальноновизнаних норм.

Визнання принципу справедливості як основного, системоутворюючого, загального принципу права пов'язане, думається, із набуттям природним правом пріоритетної ролі над правом позитивним.

У підрозділі 3.2. „Принцип справедливості у зобов'язальному праві за Цивільним кодексом України” розглядаються роль, місце і значення принципу справедливості у Цивільному кодексі України. Принцип справедливості з окремих норм цивільного кодексу створює працездатний механізм, в якому знаходять своє місце і діють окремі загальні та спеціальні норми, що обумовлює його актуальність у нових цивільних відносинах, які ще є недостатньо врегульованими.

Робиться висновок, що принцип справедливості тісно пов'язаний з етичними категоріями. Моральний аспект справедливості є одним із аспектів її прояву. Характерним для справедливості як юридичної категорії є те, що її закладено у самий зміст права, і сама діяльність суб'єктів правозастосовчої діяльності має бути справедливою. Цінність права полягає у тому, що воно виражає ідею справедливості, виступає засобом її закріплення та захисту.

Розуміння справедливості лише як моральної категорії призводить до неможливості розмежування права і моралі. Принцип справедливості має різні аспекти, серед яких є присутньою моральна категорія. Він співвідноситься з принципом законності як зміст і форма. Але принцип справедливості має більш широку сферу застосування, оскільки є принципом права. Якщо розглядати принцип справедливості як принцип законодавства, то тут він співпадає з принципом законності. Для цілісності системи є необхідними збалансованість та узгодженість між принципами права і принципами законодавства, між змістом і формою. Єдність справедливості і законності відповідає зазначеним критеріям, оскільки принцип справедливості дає відповідь на питання: що відображено у змісті права? а принцип законності відповідає на питання: яким чином відображається і закріплюється соціальна основа в процесі реалізації правових норм?

На основі здійсненого дослідження робиться висновок, що принцип справедливості, визначаючи межі здійснення суб'єктивних прав, вимагає таких умов поведінки: 1) відповідності поведінки уповноваженої особи умовам договору (якщо він мав місце) або актів цивільного

законодавства; 2) врахування публічного інтересу і моральних засад суспільства; 3) відсутність зловживання правом.

Сторони договору, укладаючи договір, сподіваються на його виконання. Відповідно до принципу справедливості зобов'язання має виконуватись із поєднанням принципу належного виконання та принципу реального виконання. Відповідно до цієї конструкції виконання належною стороною, в належному місці, в належний строк, у належний спосіб доповнюється вимогою виконання зобов'язання відповідно до мети договору, що є вимогою принципу справедливості і гарантією захисту прав та інтересів учасників правовідносин.

Розробники Цивільного кодексу України відвели особливу роль принципів справедливості у подоланні прогалин у праві. Робиться висновок, що принцип справедливості у такому випадку визначає межі здійснення цивільних прав.

Підрозділ 3.3. „Взаємозв'язок принципу справедливості та принципів добросовісності та розумності у зобов'язальному праві України та їхня взаємодія” містить аналіз принципів добросовісності, розумності та справедливості, які, на відміну від інших принципів права, є загальнотеоретичними, природними принципами права, що мають оціночний характер. Принципи добросовісності і розумності є загальнотеоретичними принципами, але, на відміну від принципу справедливості мають більш вузьку сферу застосування. Принцип добросовісності в широкому розумінні можна визначити як прагнення сумлінно захищати свої права та забезпечувати виконання цивільних обов'язків. Цей принцип посідає особливе місце в регулюванні відносин міжнародної торгівлі. В Україні його вперше закріплено в ЦК. Актуальність його пов'язана із загальносвітовою тенденцією до уніфікації норм права, що регулюють зобов'язальні відносини. Принцип добросовісності є необхідним критерієм належної поведінки суб'єктів правовідносин. Поява принципу добросовісності пов'язана з принципом зобов'язального права, який закладено ще римськими правниками, *pacta sunt servanda*. В роботі зазначається, що принцип добросовісності включає в себе: незловживання правом, тобто використання суб'єктом свого права таким чином, щоб це не шкодило правам та власності інших суб'єктів. У вузькому розумінні принцип добросовісності включає в себе принцип належного виконання, а також принцип реального виконання. Для забезпечення принципу добросовісного виконання зобов'язань законодавцем передбачена низка засобів забезпечення. Регулювання зобов'язань має відбуватись у взаємодії різних принципів (наприклад, розумності та справедливості). Саме принцип добросовісності регулює питання порядку заміни кредитора у зобов'язанні. Важливу роль відіграє принцип добросовісності при тлумаченні договорів. Тлумачення має бути чесним, тобто таким, що не порушує інтересів сторін. Воно має бути спрямоване на виявлення істотного змісту договору. Категорія „добросовісний набувач”, яка використовується у цивільному праві, також є проявом принципу добросовісності. Принцип добросовісності – це не тільки метод забезпечення гармонії

приватних та публічних інтересів, але й об'єктивне мірило, яке має виконуватись як критерій для прийняття рішень суддями. Незважаючи на неодноразове застосування у законодавстві понять „справедливість”, „добросовісність”, „розумність” не надається їхнього визначення. Добросовісність можна визначити як прагнення сумлінно захищати цивільні права та забезпечувати виконання цивільних обов'язків. Критеріями визначення добросовісності та розумності виконання зобов'язань можуть бути різні обставини. Категорії „добросовісність” і „розумність”, пов'язані між собою. Незважаючи на те, що до прийняття Основ цивільного законодавства Союзу РСР 1991 р. поняття „розумність” в законодавстві було відсутнім, механізм здійснення суб'єктами своїх прав розумно існував, тому що, був невід'ємним елементом інституту відповідальності, без якого ніяка система права і сьогодні не може обійтись. Принцип розумності має прояв у вимогах взаємодопомоги при виконанні зобов'язання, за яким одночасно накладаються обов'язки як на боржника, так і на кредитора: боржникові слід належним чином виконувати зобов'язання, а кредиторів вимагати такого виконання. Виникнення принципу розумності пов'язане із внутрішньою раціональністю права. Принцип розумності означає виконання умов договору у найбільш економічний спосіб. Відповідно до вимоги економічності кожна із сторін має виконувати свої обов'язки у найбільш економічний для контрагента спосіб. Ця вимога отримує свою конкретизацію в цілому ряді норм, розрахованих на окремі зобов'язання (наприклад, у нормі про підряд). Дотримання принципу добросовісності і розумності спрямоване на належне і реальне виконання зобов'язань.

У підрозділі 3.4. „Гарантії дотримання принципу справедливості у зобов'язальному праві України” розглядається механізм правового забезпечення виконання принципу справедливості у зобов'язальному праві України. В умовах ринкових відносин, із розвитком різних форм власності, розширенням самостійності та відповідальності суб'єктів, правові гарантії крім законодавчого закріплення встановлюються також учасниками цивільних відносин у конкретних договорах. Гарантії, визначені актами законодавства або договорами, забезпечують нормальний процес здійснення суб'єктами своїх прав, що є підґрунтям стабільності правовідносин і запорукою їх стійкості та правопорядку.

Крім того, традиційним засобом гарантії принципу справедливості є інститут відповідальності за невиконання та неналежне виконання зобов'язання.

Принцип справедливості в договірному праві пов'язаний з інститутом відповідальності. Для принципів юридичної відповідальності (законність, рівність перед законом, право на захист) він є системоутворюючим принципом.

Нормами цивільного права регулюються не тільки діяльність або її наслідки, але й бездіяльність. Протиправним може бути невиконання дій, зазначених у договорі (невиконання дій за договором про надання послуг, непостачання товару), а також дій, що не зазначені у договорі

(не передача проданої речі). Визначення меж і обсягу такої відповідальності у зобов'язальних відносинах здійснюється на підґрунті принципу справедливості.

Укладаючи договори, передбачені актами цивільного законодавства, сторони мають право врегулювати в них також відносини, які цими актами не врегульовані. Зазначається, що принцип справедливості забезпечує виконання принципу свободи договору, визначаючи межі його застосування.

З урахуванням принципу справедливості слід узгоджувати порядок, межі здійснення контрагентами свого права вільного визначення умов договору у відносинах розірвання договору. Найбільш поширеним варіантом розірвання договору є одностороння відмова від зобов'язання. Засади такої відмови визначені ст. ст. 525 та 615 ЦК України. За загальним правилом одностороння відмова від зобов'язання не допускається, якщо інше не встановлено договором або законом.

Крім односторонньої відмови від договору, ст. 214 ЦК України передбачає можливість відмови сторін від договору за взаємною згодою. Однак доцільність такої новели цивільного законодавства викликає певні сумніви. Зокрема, не є зрозумілою відмінність її від розірвання договору за згодою сторін (п. 1 ст. 651 ЦК України), адже в разі відмови сторін від домовленості за взаємною згодою договір вважається розірваним. Отже, і правові наслідки застосування цих інститутів будуть однаковими.

Оскільки згідно зі ст. 651 ЦК України розірвання допускається і за взаємною згодою сторін, то не існує об'єктивних факторів для функціонування одночасно інститутів розірвання договору за взаємною згодою (п.1 ст. 651 ЦК України) та відмови від договору за взаємною згодою (п. 2 ст. 214 ЦК України).

В умовах, коли договором не передбачено стягнення збитків, і таке стягнення збитків не є можливим за законом, для забезпечення реалізації принципу справедливості сторонам слід користуватися інститутом забезпечення виконання зобов'язань.

Виходячи з того що, принцип справедливості спрямований на належне і реальне виконання зобов'язання, вважається за доцільне за одностороннє порушення договору зобов'язати порушника сплатити альтернативну неустойку, або іншим способом забезпечити виконання зобов'язання. Розмір неустойки встановлюється за домовленістю сторін при укладанні договору. Тому у разі істотного порушення договору, яке може викликати підставу для розірвання договору за ініціативою однієї із сторін та відшкодування збитків, зацікавленою у визначенні істотності збитків буде крім постраждалої сторони також і сторона-порушник.

ВИСНОВКИ

У **Висновках**, які подаються за результатами дослідження після кожного розділу і наприкінці роботи, сформульовано основні теоретичні положення і викладені пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства та юридичної практики у сфері договірних відносин.

В результаті здійсненого дослідження принципу справедливості в римському праві і в сучасному зобов'язальному праві України можна зробити такі висновки:

- категорія справедливості завжди набуває особливої актуальності у періоди значних трансформацій у правовій думці, які часто пов'язані з тим, що позитивний закон не в змозі регулювати суспільні відносини. Саме у такий період знову звертаються до розуміння феномена справедливості у праві;
- історія еволюції римського приватного права має унікальний характер. На його формування впливали і грецька філософія, і право інших народів. Завдяки діяльності римських юристів, преторів, імператорів римське право набуло форми абстрактної замкнутої системи, яка складалась із правил-формул. Римське приватне право було здатне регулювати господарські відносини, що швидко змінювалися. Воно стало джерелом права для законодавства країн континентального типу. Римське приватне право базувалося на праві народів, яке розглядалося римськими юристами як таке, що виражає вимоги справедливості. Традиційно йому було властиве застосування принципу справедливості – на початку свого розвитку воно було тісно пов'язане із мораллю;
- під впливом стоїцизму природне право для римських юристів виявлялось як ідеальне право. Завдяки такому ідеальному підходу було створено абстрактну систему права, яка складалась із системи інститутів і принципів;
- результати аналізу джерел римського права показали, що пріоритет принципу справедливості підтримувався також діяльністю імператорів. Використання принципів природного права привело до виникнення нових видів зобов'язань. У всіх консенсуальних та реальних договорах, за виключенням займа, *bonae fidei* і *aequitas* зробились єдиним керівним критерієм, як це можна побачити із процесуальних формул. Римське приватне право було тим джерелом, на підставі якого було створено сучасні правові системи країн континентальної Європи (Франції, Німеччини);
- у Цивільному кодексі вперше згадується категорія „справедливість” як одна із засад цивільного права України. Сучасне розуміння справедливості, що тісно пов'язане з мораллю, обумовлене уявленням про людину, сформовану новою європейською культурою. Це є уявлення про людину як про самостійного індивідуума, якого наділено невід'ємними правами, та який здатний самостійно контролювати та

регулювати свою поведінку у суспільстві на підставі деяких загально визначених норм;

- з огляду на сучасні процеси інтеграції та узгодження законодавств країн Європи, підґрунтям яких було римське право, при характеристиці принципу справедливості мають враховуватися засади римського права, які приводить до висновку, що принцип справедливості став тим інструментом, який зумовив констатування римського приватного права як універсальної правової системи, яка здатна регулювати відносини, які вже виникли, а також відносини, які можуть виникнути у майбутньому;
- особливої уваги привертає принцип справедливості у договірних відносинах, в яких сторони самостійно визначають правила поведінки. Аналізуючи цивільне законодавство, можна зробити висновок, що принцип справедливості систематизує і визначає всі імперативні норми цивільного законодавства і визначає поведінку суб'єктів права такою, що має відповідати не тільки нормам закону, але і нормам права;
- розробниками кодексу відведена особлива роль принципів справедливості у подоланні прогалин у праві;
- принцип справедливості виступає як моральна категорія, як філософська категорія, але в цивільному праві принцип справедливості можна розглядати тільки як юридичну категорію. При цьому змішування різних проявів категорії справедливості може викликати неправильне регулювання цивільних відносин. В роботі принцип справедливості вперше було розглянуто як юридичну категорію, і на цій підставі зроблено висновок, що принцип справедливості є системоутворюючим принципом, який утворює із спеціальних принципів цивільного законодавства України певну систему, яка здатна узгодити правила поведінки, встановлені у Кодексі, а також подолати прогалини у нормах права;
- на підставі аналізу принципу справедливості як системоутворюючого принципу щодо принципів договірного права зроблено висновок, що принципи добросовісності та розумності є допоміжними принципами. Дотримання принципу добросовісності та розумності спрямоване на належне і реальне виконання зобов'язань;
- формуванню сучасного розуміння принципу справедливості передувало визнання такої категорії як „принцип соціальної справедливості”. Принцип соціальної справедливості був основоположним принципом соціалістичного права. Соціалістична соціальна справедливість виражається в основоположному принципі соціалізму: „від кожного по здібностям – кожному по праці”;

- визнання принципу справедливості – як основного, системоутворюючого, загального принципу права пов'язане, як здається, із наданням пріоритетної ролі природному праву над правом позитивним;
- втілення справедливості у нормі права означає звуження сфер його застосування. Якщо розглядати принцип справедливості як принцип законодавства, то тут принцип справедливості, як уявляється, співпадає з принципом законності. Тому, думається, принцип законності є допоміжним відповідно до принципу справедливості;
- сторони договору, укладаючи договір, сподіваються на його виконання. Відповідно до принципу справедливості – зобов'язання має виконуватись із поєднанням принципів належного виконання та реального виконання. Відповідно до цієї конструкції виконання належною стороною, в належному місці, у належний строк, у належний спосіб доповнюється вимогою виконання зобов'язання відповідно до мети договору, що є вимогою принципу справедливості і гарантії прав та інтересів учасників правовідносин. Таким чином, відповідно до принципу справедливості, забезпечуючи гарантії прав та інтересів учасників, інститут відповідальності слід застосовувати і для тих відносин, що не забезпечені інститутом неналежного виконання;
- українське законодавство містить правила про межі реалізації та захист цивільних прав. Ця конструкція базується на декількох принципах, основне місце серед яких посідає вимога того, що суб'єктивні цивільні права, відповідно до п. 3 ст. 509 ЦК України мають набуватися, здійснюватися, захищатися та припинятися із додержанням принципів добросовісності, розумності та справедливості;
- принцип справедливості є гарантією захисту цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, визначає межі здійснення суб'єктивних прав. Його слід розуміти як визначення нормою права обсягу, меж здійснення та захисту цивільних прав та інтересів особи адекватно її ставленню до вимог правових норм;
- принцип справедливості у цивільному праві забезпечується гарантіями, якими виступають інститут відповідальності та інститут забезпечення виконання зобов'язань.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Бабич І.Г. Принцип справедливості у римському праві та у сучасному зобов'язальному праві України // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Вип. 23. – Одеса: Юрид. л-ра, 2004. – С. 164 – 167.
2. Бабич І.Г. Місце принципу добросовісності в системі сучасного зобов'язального права України // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Вип. 24. – Одеса: Юрид. л-ра, 2005. – С. 327 – 331.

3. Бабич І.Г. Принцип добросовісності в римському та у сучасному зобов'язальному праві України // Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів: Сб. наук. статей / За ред. С.А. Єрохін, В.Ф. Погорілко. – К. – 2004. – С. 663 – 670.
4. Бабич І.Г. Принцип справедливості, принцип права чи принцип законодавства // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Вип. 25. – Одеса: Юрид. л-ра, 2006. – С. 244 – 248.
5. Бабич І.Г. Значення принципу добросовісності при визначенні зловживання правом // Проблеми правового забезпечення підприємницької діяльності, пов'язаної з морем // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Вип. 28. – Одеса: Юрид. л-ра, 2006. – С. 11-15.
6. Бабич І.Г. Значення принципів природного права в еволюції римського приватного права // Римське право і сучасність: Тези доп. між нар. наук.-метод. конференції (19 – 20 травня 2006 р., м. Одеса). – Одеса: Фенікс, 2005. – С. 45-46.
7. Бабич І.Г. Значення принципу добросовісності при визначенні зловживання правом // Проблеми правового забезпечення підприємницької діяльності, пов'язаної з морем: Тези доповідей наук-практ. конференції, 17 березня 2006 р., м. Одеса). – Одеса: Фенікс, 2005. – С. 63.
8. Бабич І.Г. Роль принципу добросовісності у належному виконанні зобов'язань // Практика виборчого процесу в Україні та проблеми його правового регулювання: Всеукр. наук.-практ. конференція, 18 – 19 листопада 2005 р., м. Одеса): Зб. тез та доповідей – Одеса: Юрид. л-ра, 2005. – С. 155.
9. Бабич І.Г. Принципи римського права у системі сучасного договірного права України // Науковий потенціал майбутнього України на шляху до європейської інтеграції: Матер. конференції (26 березня 2004 р., м. Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2004. – С. 107.
10. Бабич І.Г. Співвідношення принципу добросовісності та цивільно-правової відповідальності // Розвиток наукових досліджень 2005: Матер. наук-практ. конференції (7 – 9 листопада 2005 р., м. Полтава). – Полтава: ІнтерГрафіка, 2005. – Т. 3. – С.11.

АНОТАЦІЯ

Бабич І.Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2006.

В дисертації обґрунтовується розуміння поняття „справедливість” як юридичної категорії, ролі і значення принципу справедливості в цивільному праві України. На підставі аналізу основних ідей римського права, перспектив його застосування в Україні у світлі нового ЦК України доведено, що принцип справедливості є системоутворюючим, загальнотеоретичним принципом цивільного права, що визначає межі здійснення суб’єктом цивільного права своїх прав.

Основною метою теоретичного дослідження є комплексний аналіз загальнотеоретичної категорії принципу справедливості, вивчення та досконалий аналіз законодавства, практики його застосування, наукове осмислення принципу справедливості як юридичної категорії та дослідження проблем її сутності і змісту на новому етапі розвитку сучасного законодавства.

У дисертації проаналізовано особливості принципу справедливості як юридичної категорії, його ролі і місця у сучасному зобов’язальному праві України. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення цивільного законодавства України.

Ключові слова: принципи права, принцип справедливості, римське приватне право, зобов’язальне право України.

АНОТАЦІЯ

Бабич І.Г. Принцип справедливости в римском праве и в современном обязательственном праве Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2006.

Диссертация посвящена обоснованию и исследованию теоретических и практических проблем юридической категории принципа справедливости в римском частном праве и в современном обязательственном праве Украины. В диссертации осуществлен комплексный анализ проблем места, роли, значения принципа справедливости в обязательственном праве. На основании анализа доктринальных исследований, норм римского частного права, законодательства Украины и законодательств других государств определяется феномен юридической категории „принцип справедливости” в римском частном праве и в современном обязательственном праве Украины.

Впервые на монографическом уровне осуществляется исследование понятия „принцип справедливости”, его роли, значения и места в современном обязательственном праве Украины.

На основании осуществленного исследования делается вывод о том, что правовая наука и практика не имеют единого подхода относительно понимания принципа справедливости как юридической категории, в связи с чем очень часто возникают противоречия в согласовании норм системы обязательственного права Украины. Особого значения принцип справедливости

приобретает в договорных отношениях, в которых стороны самостоятельно определяют правила поведения. На основании анализа норм гражданского законодательства делается вывод, что принцип справедливости систематизирует и определяет все императивные нормы гражданского законодательства и определяет поведение субъектов права таким образом, чтобы оно соответствовало не только нормам закона, но и нормам права.

В Гражданском кодексе Украины впервые упоминается категория „справедливость” как один из принципов гражданского права Украины. Современное понимание справедливости тесно связано с моралью и обусловлено представлением о человеке, которое сформировано новой европейской культурой. Это представление о человеке как про самостоятельный индивидуум, который наделен неотъемлемыми правами, и способный самостоятельно контролировать и регулировать свое поведение в обществе на основании общепризнанных норм.

Аргументировано подчеркивается, что принцип справедливости является общетеоретическим принципом. Принцип справедливости также является системообразующим принципом для принципов естественного права, которые содержатся в современном гражданском законодательстве. Поэтому при таком подходе в научном исследовании принцип справедливости рассматривается как оценочный критерий при рассмотрении гражданских правоотношений.

Анализ и выявление проблем в применении принципа справедливости в современном гражданском праве Украины осуществлены в аспекте исторического анализа и в сравнении с опытом римского права и законодательств зарубежных стран. В работе последовательно изучаются генезис данной юридической категории, ее гражданско-правовая характеристика и значение, осуществляется сравнительный анализ значения принципа справедливости в римском частном праве и современном обязательственном праве Украины. Сформулированы предложения относительно усовершенствования гражданского законодательства Украины.

Ключевые слова: принципы права, принцип справедливости, римское частное право, обязательственное право Украины.

SUMMARY

Babich I.G. The principle of justice in Roman Private Law and in modern liability Law of Ukraine. – Manuscript.

Dissertation for a candidate Degree in Law in specialty 12.00.03. – Civil Law and Civil Process; Family Law; International Private law. Odessa National Academy of Law. Odessa, 2006.

The dissertation is devoted to the research and foundation of theoretical and practical problems of the juridical category of principle of justice. The dissertation is pointed at the complex analyses of how the principle of justice emerged and was realized in Roman Private Law. The role of this principle and it's

realization and in modern liability Law of Ukraine is also in the focus of attention. The phenomenon of juridical category of principle of justice is defined on the basis of analyses of doctrinal research, the legislation of Ukraine and these of other states, of private international law.

The main task of the given theoretical research is the scientific comprehension of principle of justice. Norms and ideas of the Roman law were analyzed. Prospects of how and which extent similar ideas and norms are applied in the Civil Codex of Ukraine are outlined. Which led to the conclusion that principle of justice is a system-forming general theoretic principle of Civil Law\$ this principle determines the scopes of how legal subject actually exercise their rights.

The results obtained as well as the conclusions made may be applied in the modern civil legislation of Ukraine for the purpose of providing and providing the guarantees that the principle of justice be followed.

The keywords: principles of Law, principle of justice, Roman Private Law, liability Law of Ukraine.